
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 46 (2020)

[doi.number](#)

Ανελεύθερη Δημοκρατία και Αντιδημοκρατικός Φιλελευθερισμός

Γιώργος Κατρούγκαλος*

Περίληψη

Η σύγχρονη αντίληψη περί δημοκρατίας συνθέτει ιστορικά δύο συστατικές συνιστώσες: αφενός τη δημοκρατική με στενή έννοια, που συνδέει την πλειοψηφική αρχή με τη λαϊκή κυριαρχία και αφετέρου τη φιλελεύθερη, που επιβάλλει το σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι φιλελεύθερες δημοκρατίες χρειάζονται και τα δύο στοιχεία για να λειτουργήσουν σωστά. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης κριτικής εντοπίζεται στην ανάδυση των «ανελεύθερων δημοκρατιών», δηλαδή στην άνοδο αυταρχικών καθεστώτων σε πολιτείες όπου διεξάγονται μεν εκλογές, αλλά το κράτος δικαίου αποδυναμώνεται. Ωστόσο, η αποδυνάμωση των δημοκρατιών μας σαφώς σχετίζεται και με την κυριαρχία νεοφιλελεύθερων πολιτικών που υπονομεύουν το δημοκρατικό στοιχείο με την υπονόμηση του κοινωνικού συμβολαίου του κράτους πρόνοιας και την αφαίρεση σημαντικών πολιτικών και οικονομικών αρμοδιοτήτων από τη σφαίρα λήψης δημοκρατικών αποφάσεων. Θεωρώ ότι αυτός ο «αντιδημοκρατικός φιλελευθερισμός» λειτουργεί ως καταλύτης για ανεστραμμένου είδωλο του, αυτό της «ανελεύθερης δημοκρατίας» και υποστηρίζω ότι οι δύο αυτές παράλληλες παθολογίες πρέπει να αντιμετωπιστούν όχι διακριτά αλλά ως κοινή απειλή για τα δημοκρατικά μας καθεστώτα.

Λέξεις κλειδιά

Δημοκρατία, νεοφιλελευθερισμός, κρίση δημοκρατίας, ανελεύθερη δημοκρατία, αντιδημοκρατικός φιλελευθερισμός

*Γιώργος Κατρούγκαλος, Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Βουλευτής | George Katrougalos, Professor of Public Law at Democritus University of Thrace, Member of the Hellenic Parliament

@ gkatrougalos@yahoo.gr

Abstract

Democracy historically synthesizes two components: on the one hand a majoritarian one, associating rule of majority and popular sovereignty and on the other a liberal, implying respect of human rights. Liberal democracies need both elements to function properly and not to degenerate. However, the bulk of contemporary criticism is limited to the emergence of “illiberal democracies”, i.e. the rise of autocrats in states where elections are held, but rule of law is weakened. However, weakening of our democracies can clearly be associated also with the dominance of neoliberal policies which undermine the democratic element, by the breach of the social contract associated with the welfare state and the delegation of important political decisions to unaccountable decision makers. I consider this «undemocratic liberalism» as a catalyst for the generation of its inversed idol, the «illiberal democracy» and I argue that they should be addressed not distinctly and separately but as a common threat for our democratic regimes.

Keywords

Democracy, Neoliberalism, Crisis of Democracy, Illiberal Democracy, Undemocratic Liberalism

Σημαντικός αριθμός εμπειρικών μελετών, όπως αυτή του Freedom House, «*Freedom in the World*» ή η ετήσια «*Democracy Index Report*» του περιοδικού Economist, περιγράφουν μία σχετική υποχώρηση της δημοκρατίας τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο όσο, κυρίως, στη Δύση¹. Η υποχώρηση αυτή αποδίδεται γενικώς στην ανάδυση των «ανελεύθερων δημοκρατιών», δηλαδή αυταρχικών καθεστώτων, όπου διεξάγονται εκλογές αλλά το κράτος δικαίου αποδυναμώνεται. Αυτό το φαινόμενο συνδέεται συνήθως με την έννοια του λαϊκισμού, ένα ευρύτερο όρο με αμφισβητούμενη ευρετική (heuristic) αξία, λόγω του μεγάλου εύρους των ηγετών ή των καθεστώτων που καλύπτει. Χαρακτηριστικό της ανομοιογένειας είναι ότι, σύμφωνα με τους New York Times, οι δύο πιο σημαντικοί λαϊκιστές ηγέτες της εποχής μας είναι ο Πρόεδρος Trump και ο Πάπας Φραγκίσκος².

Η παραπάνω ανάλυση είναι, κατά τη γνώμη μου, περιγραφικά ακριβής αλλά επιφανειακή. Θεωρώ, αντιθέτως, ότι η εξασθένιση των δημοκρατιών μας συνδέεται περισσότερο με την κυριαρχία νεοφιλελεύθερων πολιτικών και, πιο συγκεκριμένα, αφενός με την παραβίαση του κοινωνικού συμβολαίου που σχετίζεται με το κράτος πρόνοιας και αφετέρου με την εκχώρηση της εξουσίας λήψης σημαντικών πολιτικών αποφάσεων σε πολιτικά ανεύθυνους φορείς.

Η σύγκλιση των δύο αυτών τάσεων οδηγεί στην δημιουργία ενός καθεστώτος στο οποίο ενώ τα θεμελιώδη δικαιώματα - ειδικά τα οικονομικά και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας - προστατεύονται πλήρως, η βούληση της πλειοψηφίας ασκεί μικρή ή μηδαμινή επιρροή στις ουσιαστικές αποφάσεις που σχετίζονται με τη γενικότερη κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής και τις σχέσεις κράτους και αγοράς. Θεωρώ ότι αυτός ο «αντιδημοκρατικός φιλελευθερισμός» είναι ο καταλύτης για τη δημιουργία της άλλης όψης του νομίματος, αυτής της «ανελεύθερης δημοκρατίας». Το αρχέτυπο αυτού του τύπου πολιτείας είναι ο φωτισμένος δεσποτισμός, η Πρωσία του Φρειδερίκου του Μεγάλου. Μπορεί να υπάρχουν δικαστές στο Βερολίνο, αλλά ο μυλωνάς του *Sans Souci* δεν έχει κάποια επιρροή στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων που τον αφορούν.

Είναι αλήθεια ότι εάν υιοθετήσει κανείς το συμπετεριανό, ελιτίστικο μοντέλο δημοκρατίας, ο αντιδημοκρατικός φιλελευθερισμός είναι αδιανόητος, τουλάχιστον ύστερα από την ιστορική στιγμή απόκτησης του εκλογικού δικαιώματος από το σύνολο του πληθυσμού. Σε αντίθεση με το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες της συμμετοχής στα κοινά σαν τον μόνο τρόπο ουσιαστικής δημοκρατίας, την «*Vita Activa*» της Χάνα

¹Βλ. για παράδειγμα την ειδική έκδοση της Journal of Democracy, R. Kagan, 'Is Democracy in Decline?' 25^η επετησιακή έκδοση, (Ιανουάριος 2015), Τόμος 26, Αριθμός 1.

²A. Ivereigh, 'Is the Pope the Anti-Trump?' NY Times (4 Μαρτίου 2017) <https://www.nytimes.com/2017/03/04/opinion/sunday/is-the-pope-the-anti-trump.html>, που ισχυρίζεται ότι "Ο πρόεδρος και ο πάπας είναι οι πιο διάσημοι λαϊκιστές του κόσμου." Βλ. Jim Yardley Francis and Trump: *Populist Leaders Preaching Divergent Messages*, NY Times, 19/02/2016, <https://www.nytimes.com/2016/02/20/world/europe/pope-francis-donald-trump.html>.

Άρεντ, στις ελιτίστικες θεωρίες η συμμετοχή των πολιτών νοείται αποκλειστικά μέσω των εκλεγμένων αντιπροσώπων τους. Οι τελευταίοι δεν μπορούν να ελεγχθούν από τους εκλογείς με κανένα τρόπο παρά μόνο με την μη επανεκλογή τους. Αυτή η εγγύηση υπάρχει εξ ορισμού στις χώρες όπου πραγματοποιούνται περιοδικές εκλογές. Στην πραγματικότητα, σε περιόδους σχετικής ευημερίας, το σύνηθες πρότυπο συμπεριφοράς είναι ότι το εκλογικό σώμα δεν θεωρεί ότι πρέπει να καθοδηγεί τους εκπροσώπους του. Η τυπική νομιμοποίηση της εκλογικής διαδικασίας παράγει αυτοδίκαια ουσιαστική νομιμοποίηση.

Παρόλα αυτά, αυτό ισχύει μόνο όπου υπάρχει αδιαμφισβήτητη εμπιστοσύνη στους θεσμούς, υπό την έννοια μιας ευρείας και γενικευμένης εμπιστοσύνης στην ουσιαστική ορθότητα και δίκαιο χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας στο σύνολο της και πιο συγκεκριμένα, στους θεσμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης. Θα δειχθεί στη συνέχεια ότι αυτό δεν ισχύει πλέον, εξαιτίας της διάβρωσης του μεταπολεμικού ιστορικού συμβιβασμού του κράτους πρόνοιας (*παρακάτω, 1- Η κατάρρευση του μεταπολεμικού ιστορικού συμβιβασμού*), ενώ η επικράτηση του νεοφιλευθερισμού ως επίσημης οικονομικής ορθοδοξίας στην ΕΕ ενίσχυσε περαιτέρω τις τάσεις απονομιμοποίησης, ιδίως ενόψει του γεγονότος ότι το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο αποτελούσε συστατικό δομικό στοιχείο της Ευρωπαϊκής Πολιτείας (*παρακάτω, 2- Ο νεοφιλευθερισμός επίσημη οικονομική ορθοδοξία στην ΕΕ.*) Η υπονόμηση των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης, των κοινωνικών δικαιωμάτων και η συνεπαγόμενη έκρηξη των ανισοτήτων, δημιουργούν κενό πολιτικής νομιμοποίησης στο βαθμό που δεν εκλαμβάνονται πλέον ως το «φυσικό» αποτέλεσμα του αόρατου χεριού της αγοράς, αλλά ως άμεσο προϊόν μεροληπτικής πολιτικής απόφασης υπέρ των ισχυρών (*παρακάτω, 3. Η άνοδος του λαϊκισμού σύμπτωμα και όχι αιτία της κρίσης*). Η κλιμακούμενη αυτή κρίση δημιουργεί πλέον συνθήκες υπαρξιακής κρίσης της δημοκρατίας. (*παρακάτω, 4, Υπαρξιακή κρίση της δημοκρατίας.*)

1. Η ΚΑΤΑΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ

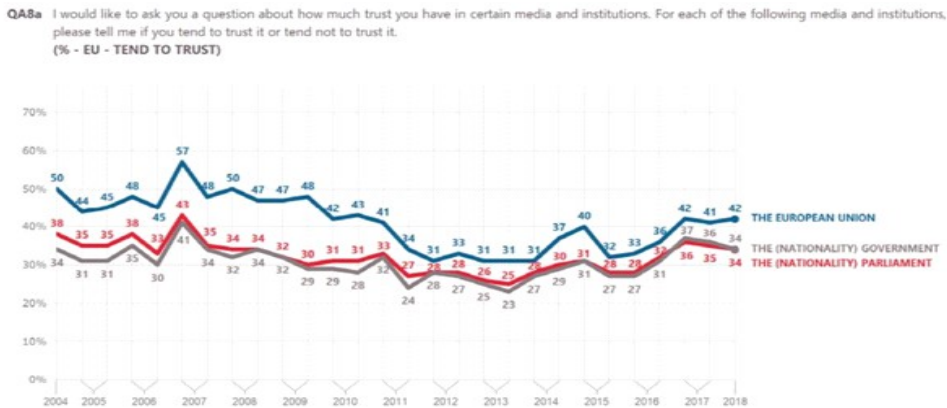
Τα πρώτα αδιέξοδα του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας άρχισαν να εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν διαφάνηκε η αδυναμία αύξησης των κοινωνικών παροχών χωρίς ανάσχεση της ανάπτυξης και διόγκωση των πληθωριστικών πιέσεων («στασιμοληθωρισμός»). Παρόλα αυτά, στις τελευταίες αναλαμπές των «τριάντα ένδοξων χρόνων» (1945-1975), η πρώτη προσπάθεια προσαρμογής υπήρξε προοδευτική: επρόκειτο για την απόπειρα εισαγωγής θεσμών «εργατικής δημοκρατίας» (-industrial democracy-), με ενίσχυση της συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων στη Σουηδία, Δανία, Νορβηγία, Γερμανία (Mittbesstimmung).

Ήδη όμως από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 φάνηκε ότι τα προωθητικά όρια του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας είχαν εξαντληθεί και άρχισε έντονα να προβάλλεται η ανάγκη εισαγωγής αντίστροφων φιλοαγοραίων πολιτικών. Μετά δε την επικράτηση της θατσερικής αντεπανάστασης, στο ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο η κοινωνική, η εργασιακή και η οικονομική πολιτική εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως παραπληρωματικά μεγέθη, η εσωτερική τους σχέση έχει ριζικά μεταβληθεί. Η αντικειμενική πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας αλλά και η απήχηση της νεοφιλελεύθερης κριτικής, έχουν καταστήσει κοινής σχεδόν αποδοχής τον ισχυρισμό ότι οι “υπέρογκες” κοινωνικές παροχές και φόροι και οι υψηλοί και “άκαμπτοι” μισθοί δυσχεραίνουν την πρόσληψη νέων εργαζομένων, δεν επιτρέπουν την ευελιξία της αγοράς και, επομένως, βλάπτουν τον βασικό στόχο της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας. Παρά τις επιμέρους θεσμικές παραλλαγές, η γενική τάση συνίσταται στον περιορισμό της δημόσιας κοινωνικής πολιτικής στο ελάχιστο minimum, στη συγκέντρωση των παροχών σε όσους βρίσκονται σε ακραία ανάγκη και την εκχώρηση των υπόλοιπων κοινωνικών υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα.

Η κατάρρευση του μεταπολεμικού ιστορικού συμβιβασμού του κράτους πρόνοιας προκάλεσε αντίστοιχη κρίση της εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς, τόσο στην Ευρώπη (γράφημα 1) όσο και στην πλειοψηφία των δυτικών δημοκρατιών (γράφημα 2). Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την κοινή αντίληψη ότι τα θεσμικά όργανα της ΕΕ αντιμετωπίζουν βαθειά υπαρξιακή κρίση, η δυσπιστία στις εθνικές κυβερνήσεις και στα εθνικά κοινοβούλια είναι, διαχρονικά, εντονότερη (γράφημα 1).

Γράφημα 1

Εμπιστοσύνη στις Εθνικές κυβερνήσεις, τα Κοινοβούλια και στους θεσμούς της ΕΕ, 2014-2018

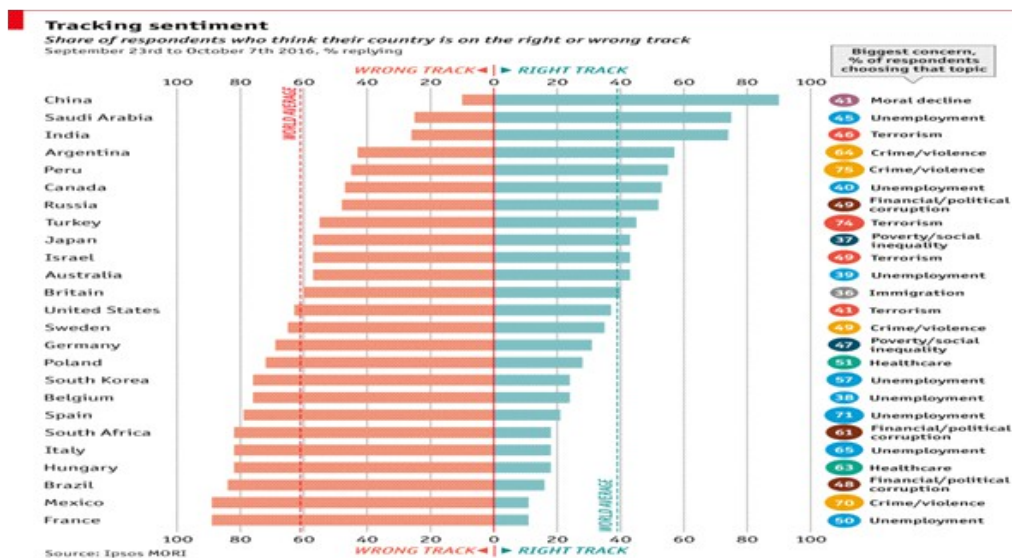

Πηγή: source: Standard Eurobarometer, Public opinion in the European Union, 2018, QA 8A

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα που παρουσιάζεται στο γράφημα 2, εκτός από την προφανή δυσaréσκεια της πλειοψηφίας του πληθυσμού όλων σχεδόν των δυτικών δημοκρατιών, είναι ότι η μεγαλύτερη ανησυχία των πολιτών των τελευταίων αφορά στα κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με τη φτώχεια και την ανισότητα αλλά και στη μείωση του κράτους πρόνοιας στους τομείς της υγείας και της ανεργίας. (Διαπλοκή, έγκλημα και βία κυριαρχούν στις απαντήσεις των υπολοίπων χωρών του πάλαι ποτέ «τρίτου κόσμου»).

Γράφημα 2

Απάντηση στην ερώτηση 'Βρίσκεται η χώρα μου στο σωστό ή το λάθος δρόμο?'

Πηγή: Ipsos MORI 2016, <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/majority-across-25-countries-say-their-country-wrong-track>

Η αργή διαδικασία διάβρωσης του κράτους πρόνοιας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η οποία επιταχύνθηκε από την πρόσφατη οικονομική κρίση, έχει επηρεάσει δραματικά την εμπιστοσύνη των πολιτών προς τους πολιτικούς θεσμούς, εθνικούς και υπερκρατικούς). Στην Ευρώπη, αυτό οφείλεται στη σύγκλιση δύο παράλληλων τάσεων: στις γενικές απορρυθμιστικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης και στη σταδιακή διάβρωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου από τις κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες πολιτικές των τελευταίων δεκαετιών.

Τα όρια της ρυθμιστικής ικανότητας του κράτους και η άρση των κανονιστικών περιορισμών της αγοράς αποτελούν μέρος της ευρύτερης διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, που λειτουργεί σαν κινητήρια δύναμη αποδυνάμωσης της κρατικής κυριαρχίας υπό δύο όψεις: της αποκρατικοποίησης, μέσω της ιδιωτικοποίησης δημόσιων λειτουργιών και της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων σε υπερκρατικά όργανα. Είναι σε εξέλιξη, συνεπώς, μια προϊούσα «αποσύνθεση» του κράτους μέσω της μεταβίβασης κρατικών λειτουργιών τόσο «προς τα πάνω» σε διεθνείς και διακρατικές οντότητες (ΕΕ, ΠΟΕ) όσο και «προς τα κάτω», μέσω της απομάκρυνσης της λήψης αποφάσεων είτε στην αγορά, είτε σε χαμηλότερα επίπεδα διοίκησης (αποκέντρωση) είτε σε νέα μείγματα δημόσιας ή ιδιωτικής εξουσίας, σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης.

Για την Ευρώπη, αυτή η τάση αποτελεί αλλαγή του θεσμικού παραδείγματος, μια μετάλλαξη του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, που προήλθε από τον ιστορικό συμβιβασμό των χρυσών μεταπολεμικών δεκαετιών. Σε αυτό το μοντέλο, το κράτος, αντί να ρυθμίζει την αγορά μόνο βάσει κανόνων που απορρέουν από το ιδιωτικό δίκαιο των συμβάσεων, της ιδιοκτησίας και των αδικοπραξιών χρησιμοποιεί επιπλέον «πολιτική εξουσία για να υποκαταστήσει, συμπληρώσει ή τροποποιήσει τις ενέργειες του οικονομικού συστήματος προκειμένου να επιτύχει αποτελέσματα, τα οποία το οικονομικό σύστημα δεν θα επιτύχει από μόνο του (...) καθοδηγούμενο από αξίες διαφορετικές από εκείνες που καθορίζονται από τις δυνάμεις της ελεύθερης αγοράς»³.

Σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση μεταξύ κοινωνικών δικαιωμάτων και δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη (citizenship) είναι διαλεκτική. Από την μια πλευρά, η αναγνώριση κοινωνικών δικαιωμάτων (social citizenship) λειτούργησε ως καταλύτης αλληλεγγύης και διαμόρφωσης των θεσμών των σύγχρονων κρατών. Η κοινωνική διάσταση ήταν ζωτικής σημασίας για τη θεσμική οργάνωση⁴ και την ταυτότητα⁵ του κράτους, ως άμεση πηγή νομιμότητας και νομιμοποίησης. Από την άλλη, η διανεμητική δικαιοσύνη

³ T.H. Marshall, *Social Policy*, (London: Routledge 1975) 15.

⁴ P. Pierson, "Investigating the Welfare State at Century's End", in P. Pierson (eds) *The New Politics of the Welfare State*, (2001) 1–14, who writes that welfare states are not merely "protective reactions" against the market but, instead, an integral part of modern capitalism.

⁵ D.E. Ashford, *The emergence of Welfare States*, (Oxford: Basil Blackwell 1986).

νομιμοποιείται στη βάση της αλληλεγγύης που πηγάζει από την ιδιότητα του μέλους της πολιτικής κοινότητας.

Το κοινωνικό κράτος δεν ήταν το αποτέλεσμα επαναστατικής ανατροπής του φιλελεύθερου καπιταλισμού ούτε και σήμανε ριζική ρήξη με το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, παρότι σαφώς αποδυνάμωσε τον πρότερο κυρίαρχο φιλελεύθερο λόγο. Ως αποτέλεσμα συμβιβασμού ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, επεδίωξε μια διαμορφωτική «παρέμβαση στις συνέπειες του ανταγωνισμού και στους όρους της κοινωνικής διανομής», στο πλαίσιο, πάντα, του καπιταλιστικού συστήματος. Και μπορεί μεν η εγκαθίδρυσή του να μην ανέτρεψε τις δομές του τελευταίου, αλλά σαφώς μετέβαλε τις νομιμοποιητικές του βάσεις. Έκτοτε, η πολιτική λειτουργία φερόταν να επιδιώκει σκοπούς κοινωνικής δικαιοσύνης, προκειμένου να καθίσταται νομιμοποιημένη .

Σήμερα, όμως, η στόχευση αυτή έχει πλήρως ανατραπεί, ακόμη και στο επίπεδο του κυρίαρχου λόγου. Μάλιστα, η αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, παρά τη ρητορική για την αποχή του κράτους από την αγορά εργασίας, επιχειρείται πλέον με ιδιαίτερα παρεμβατικά μέσα. Η κρατική παρέμβαση, κυρίως με τη ρητή κατάργηση των σχετικών νομοθετικών εγγυήσεων επιβάλλεται, όχι πλέον ως ιδεολογία ή οικονομική πολιτική, αλλά ως κανόνας κοινωνικής συμβίωσης μη δεκτικός αντίθεσης, αλλά μόνον πειθάρχησης .

Στο πλαίσιο αυτό, οι νέες εργασιακές σχέσεις επιδιώκεται να είναι όσο πιο αποκεντρωμένες και αρρυθμιστες, ιδανικά στο επίπεδο της ατομικής σύμβασης εργασίας ή αλλιώς στο επίπεδο της επιχείρησης, και ακόμη και τότε να συμπεριλαμβάνουν εκλεκτικά «προνομιούχες» ομάδες εργαζομένων, ενώ η αναγνώριση πλήρων δικαιωμάτων και μονιμότητας να αφορά μια ελάχιστη μειονότητα εργαζομένων. Η αντιμεταρρύθμιση του εργατικού δικαίου συνιστά το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής των διαρθρωτικών αλλαγών του νεοφιλελευθερισμού και, για το λόγο αυτό, το κατεξοχήν πεδίο ανατροπής των δομών του κοινωνικού κράτους: υπονόμηση των εγγυήσεων του ατομικού και συλλογικού εργατικού δικαίου, στασιμότητα των μισθών, εργασιακή και οικονομική ανασφάλεια και, εν τέλει, αντικατάσταση μεγάλου μέρους του εργατικού δυναμικού από το σύγχρονο «πρεκαριάτο».

Οι επιπτώσεις της αντιμεταρρύθμισης, όμως, δεν αφορούν μόνον τον τομέα της οικονομίας και της εργασίας, αλλά το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, του πολιτικού συστήματος και της εν γένει βιοπολιτικής. Ο νεοφιλελεύθερος φονταμενταλισμός έχει εγκαταλείψει προ πολλού κάθε σκέψη δημοκρατικού, πολιτικού ελέγχου του χρηματιστηριακού Φρανκεστάιν. Διαμορφώνει πλανητικά μία νέα θεσμική (αν)ισορροπία, με την προϊούσα αποδυνάμωση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, τον περιορισμό της αυτονομίας και των περιθωρίων άσκησης πολιτικής των εθνικών

κυβερνήσεων και την επιβολή πολιτικών από εξωθεσμικά κέντρα εξουσίας, χωρίς δημοκρατική νομιμοποίηση και κοινοβουλευτικό έλεγχο.

Ο παραμερισμός της δημοκρατίας και η υποβάθμιση των κοινωνικών δικαιωμάτων συνεπάγεται, αναπόφευκτα, την προσβολή των ατομικών ελευθεριών και της προσωπικότητας του πολίτη, με την προώθηση μορφών δομικής και πολιτισμικής βίας και πρότυπό της έναν αναδιατυπωμένο κοινωνικό δαρβινισμό. Όπως παρατηρεί ο P. Bourdieu⁶, όταν εξασθενεί το αριστερό χέρι του κράτους, αυτό που παρέχει υπηρεσίες και δικαιώματα, μοιραία ενισχύεται το δεξί, αυτή της καταστολής και της κανονικοποιημένης βίας κατά των εργαζομένων. Οι νέες σχέσεις βιοπολιτικής παράγουν ταυτόχρονα ένα νέο υποκείμενο, ένα φοβισμένο εργαζόμενο που δεν διεκδικεί, αλλά μαθαίνει να αισθάνεται ανάξιος, ελλιπής και κατώτερος απέναντι στους «αρίστους» της οικονομικής ολιγαρχίας, αλλά και ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο, μια δυστοπική συλλογικότητα: μια «κοινωνία-νταή»⁷, κοινωνία που προωθεί και αντιμετωπίζει ως φυσιολογική την βίαιη και ανταγωνιστική συμπεριφορά και ξεχωρίζει τους πολίτες σε άξιους και ανάξιους, ανώτερους και κατώτερους.

2. Ο ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΕΠΙΣΗΜΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΤΗΝ ΕΕ

Οι τάσεις αυτές ενισχύθηκαν στην Ευρώπη μετά την επικράτηση, από την δεκαετία του 1980, του νεοφιλελευθερισμού ως του νέου δόγματος οικονομικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ασυμμετρία της κοινωνικής και της οικονομικής διάστασης ήταν προφανής από την πρώτη στιγμή της ίδρυσης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Μολονότι η Συνθήκη της Ρώμης διακρίνει θεωρητικά τους κοινωνικούς από τους οικονομικούς σκοπούς (άρθρο 2), η κοινωνική πολιτική υπήρξε πάντοτε παρακολούθημα της οικονομικής. Οι όποιες κοινωνικές ρυθμίσεις, δηλαδή, χρησίμευαν απλώς για τη στήριξη της οικονομικής ολοκλήρωσης και ιδίως για την αντιμετώπιση δυσλειτουργιών που ανέκυπταν κατά την πορεία προς την “κοινή αγορά”. Έτσι, ενώ η αρχή του Κράτους Δικαίου αποτελεί καταστατική αρχή και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η αρχή του Κοινωνικού Κράτους έχει στην Ευρώπη κανονιστική θεμελίωση μόνον στο επίπεδο των κρατών-μελών.

Ενώ η νομολογία του ΔΕΕ αξιοποίησε τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, για να αναγνωρίσει αρκετά θεμελιώδη δικαιώματα ως γενικές αρχές του Ευρωπαϊκού Δικαίου, μεταξύ των οποίων και την προστασία των περιουσιακών

⁶ P. BOURDIEU, « *La main gauche et la main droite de l'État* », συνέντευξη στους Roger-Paul Droit και Thomas Ferenczi, *Le Monde*, 14 Ιανουαρίου 1992.

⁷ J. KLEIN, *The bully society*, (New York: New York University Press 2012)

δικαιωμάτων και του δικαιώματος στην οικονομική ελευθερία. Ωστόσο, η γλώσσα των δικαιωμάτων χρησιμοποιήθηκε επιλεκτικά. Παρόλο που το Δικαστήριο έχει σποραδικά αναφερθεί σε γενικές πηγές προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, εντούτοις είναι πολύ επιφυλακτικό να αναγνωρίσει κοινωνικά δικαιώματα ως γενικές αρχές του Κοινοτικού Δικαίου, πόσο μάλλον ως θεμελιώδη δικαιώματα.

Τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στη Χάρτα της Ευρωπαϊκής Ένωσης προσαρμόστηκαν στις ανάγκες λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς και ο δικαστικός έλεγχος κατέληξε σε ένα οικονομικό Σύνταγμα με δύο μόνο θεμελιώδεις κανόνες : ελεύθερη κυκλοφορία και ανταγωνισμός⁸. Κατά συνέπεια, κάθε εθνική παρέμβαση στις ελευθερίες της αγοράς, ακόμα και αν απορρέει από συνταγματικές διατάξεις, αντανακλώντας μια «βαθεία εθνική, κοινωνική αξία»⁹ ή ακόμη και αν αφορά ζητήματα που δεν εμπíπτουν άμεσα στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της ΕΕ, θεωρείται ότι είναι αντίκειται στον ελεύθερο ανταγωνισμό και απαγορεύεται. Αυτή η νομολογία είχε ιδιαίτερα υπονομευτική επίδραση στη κεϋνσιανή δυναμική του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας.

Στο πλαίσιο αυτό, η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης είχε σαφή απορρυθμιστικό αντίκτυπο στο ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο στο επίπεδο των κρατών-μελών ακόμα και πριν από την κρίση του 2008. Παράλληλα, σε εθνικό επίπεδο, παρόμοιες πολιτικές απορρύθμισης έχουν γίνει ο νέος κανόνας, όπως η εθνική στρατηγική της Γερμανίας για το 2010 (Agenda 2010) που προέβλεπε τη μείωση μισθών προκειμένου να αυξηθεί η ανταγωνιστικότητα, μια πολιτική της λογικής «*beggar thyself and thy neighbour*». Η επήρεια των νεοφιλελεύθερων αυτών πολιτικών μεγεθύνθηκε εκθετικά κατά τη διάρκεια της κρίσης. Η θεσμική απάντηση στην τελευταία ήταν η εντατικοποίηση των πολιτικών λιτότητας με στόχο τη μείωση των ελλειμμάτων, ανεξάρτητα από το κοινωνικό κόστος. Το Δημοσιονομικό Σύμφωνο της ΕΕ επέβαλε ένα αυθαίρετο δημοσιονομικό περιορισμό των προκυκλικών πολιτικών που ώθησε τις ασθενέστερες οικονομίες σε έναν καθοδικό φαύλο κύκλο, επιδεινώνοντας τις εγγενείς δομικές ανισορροπίες της ευρωζώνης.

Αλλά πώς αυτές οι επικαλυπτόμενες και αλληλοτροφοδοτούμενες οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις μεταμορφώθηκαν σε μια κρίση δημοκρατίας; Οι αυξανόμενες οικονομικές ανισότητες, που οξύνθηκαν με την οικονομική κρίση, αποτέλεσε το βασικό καταλύτη πολιτικής αποσταθεροποίησης. Στο κέντρο αυτής της εξέλιξης δεν είναι,

⁸Για την έννοια του ευρωπαϊκού οικονομικού Συντάγματος, βλ., αντί άλλων, M.P Maduro, *We The Court: The European Court of Justice and the European Economic Constitution*, (Oxford: Hart Publishing 1998), 61

⁹H.H. Weiler, "Fundamental Rights and Fundamental Boundaries", in J.H.H. Weiler (eds), *The Constitution of Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, Chapter 3, 1999) 121

όπως συχνά διατυπώνεται, μόνο το χάσμα ανάμεσα στους νικητές και τους ηττημένους της παγκοσμιοποίησης. Χωρίς να αποτελεί αμελητέα διάσταση, η ουσία του προβλήματος δεν είναι η εμφάνιση άκαμπτων πολιτιστικών ταυτοτήτων, ανάμεσα σε κοσμοπολίτες “anywhere” και ξεχασμένους στο τοπικό επίπεδο “somewheres”¹⁰. Η ανάδυση του πολιτιστικού αυτού χάσματος και η εκτεταμένη κοινωνική δυσφορία προκαλείται από πιο απτά και βαθύτερα αίτια: την πτώση του βιοτικού επιπέδου και την άνοδο των ανισοτήτων.

Είναι αλήθεια ότι οι περιφερειακές ανισότητες στις πλούσιες χώρες έχουν αυξηθεί, αντανακλώντας τις τάσεις της παγκοσμιοποίησης που ευνοούν τις ανοικτές, «παγκόσμιες» πόλεις σε βάρος της αποβιομηχανοποιημένης εθνικής ενδοχώρας. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, η μέση διαφορά παραγωγικότητας μεταξύ του πιο παραγωγικού 10% των περιφερειών και του κατώτατου 75% διευρύνθηκε κατά σχεδόν 60% τα τελευταία 20 χρόνια. Αυτή όμως είναι μια δευτερεύουσα πτυχή της πολύ ευρύτερης και πολύπλευρης έκρηξης των ανισοτήτων. Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι σχεδόν το ήμισυ του παγκόσμιου πλούτου ανήκει πλέον στο 1% του πληθυσμού, ανερχόμενο σε 110 τρισεκατομμύρια δολάρια - 65 φορές δηλαδή ο συνολικός πλούτος που κατέχει το κατώτερο ήμισυ του παγκόσμιου πληθυσμού. Είναι άλλωστε εντυπωσιακό ότι το φτωχότερο 70% (του πληθυσμού) αντιπροσωπεύει μόνο το 2,7% του παγκόσμιου πλούτου¹¹.

Ακόμη και στις εύπορες χώρες του ΟΟΣΑ, όπως φαίνεται στο γράφημα 3, το 60% του πληθυσμού έχει σημαντικά μικρότερο πλούτο από το πλουσιότερο 10%. Επιπλέον, το πλουσιότερο 10% έχει ένα εισόδημα σχεδόν εννέα φορές μεγαλύτερο από το φτωχότερο 10%. Ακόμη πιο θεαματικό είναι το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ των υπερπλούσιων και των υπολοίπων σε πλανητικό επίπεδο: Μεταξύ 1980 και 2015 το μέσο πραγματικό εισόδημα του πλουσιότερου 0,01% του πληθυσμού αυξήθηκε κατά 322%, ενώ το εισόδημα του φτωχότερου 90% έχει μείνει στάσιμο, με αύξηση του εισοδήματος του της τάξης μόλις του 0,003%¹².

Οι τάσεις αυτές οδηγούν σε γενική στασιμότητα ολόκληρης της κοινωνίας, αλλά και στη συμπίεση της μεσαίας τάξης, μέσω της συρρίκνωσης του ποσοστού του εισοδήματος που συγκεντρώνεται στο 20% των μέσων εισοδημάτων. Στον ευρωπαϊκό

¹⁰ Στο bestseller του D. Goodeheart's , *The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics*, (London: Oxford University Press 2017) “anywheres” είναι οι νικητές της παγκοσμιοποίησης, που αισθάνονται την υδρόγειο σαν το σπίτι τους, μορφωμένοι, προσοντούχοι και «άριστοι» ενώ “somewheres” είναι οι προσκολλημένοι στις τοπικές κοινότητες, ιδίως λόγω έλλειψης ικανοτήτων, φιλοδοξίας ή δεξιοτήτων.

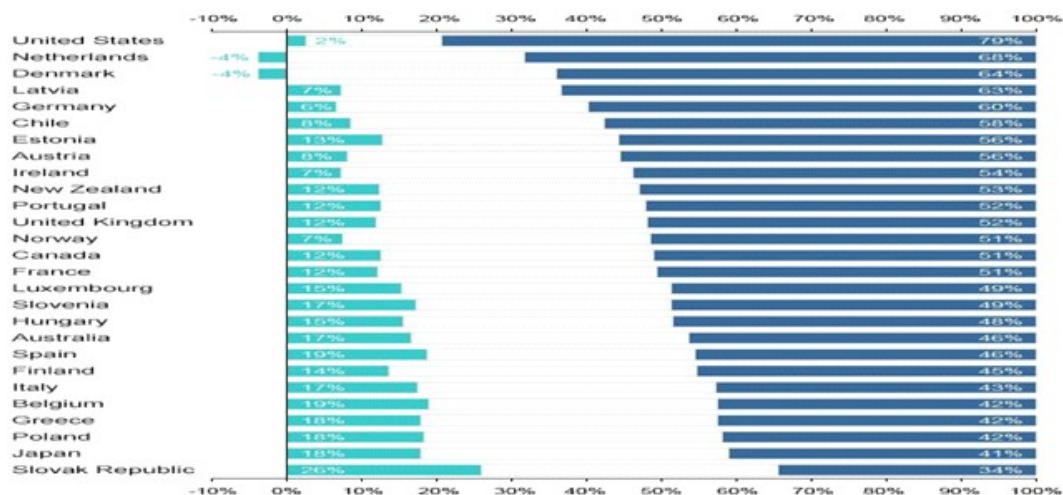
¹¹R-F. Nieva/N. Galasso, ‘Working for the Few - Political Capture and Economic Inequality’ (2014), 178 Ox-fam Briefing Paper.

¹² Εισόδημα νοικοκυριού/μερίδιο εισοδήματος: Congressional Budget Office , βλ. <<https://www.motherjones.com/politics/2015/02/income-inequality-in-america-chart-graph/>>

Νότο η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη: το 97% των νοικοκυριών στην Ελλάδα και στην Ιταλία είχε σταθερό ή μειωμένο εισόδημα μεταξύ 2005 και 2014, έναντι μόλις του 20% στη Σουηδία¹³, όπου το κράτος πρόνοιας δεν έχει υποβαθμιστεί τόσο σοβαρά.

Γράφημα 3.

Διανομή του πλούτου: Κατώτερο 60% (αριστερά) και ανώτερο 10% (δεξιά) του πληθυσμού

Πηγή: OECD, Inequalities in Household Wealth among OECD Countries, 2018, <https://twitter.com/OECD/status/1022407707440103424>

Η συνεχής μείωση του βιοτικού επιπέδου και η έκρηξη των ανισοτήτων δεν πρέπει να αποδοθούν αφηρημένα στην παγκοσμιοποίηση. Η τελευταία δεν είναι ένα φυσικό φαινόμενο. Είναι ως τάση μη αναστρέψιμη, αλλά μπορεί να ρυθμιστεί και να προσανατολιστεί από τις εθνικές πολιτικές είτε υπέρ της κοινωνίας είτε προς όφελος της αγοράς. Ένας από τους νεοφιλελεύθερους μύθους που είναι υπεύθυνοι για την πολιτική αλλοτρίωση είναι ο ισχυρισμός ότι μόνο ένα είδος πολιτικών είναι δυνατό στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. TINA, There Is No Alternative!

Για παράδειγμα, ο πρωθυπουργός Τόνι Μπλερ το 2005 προκάλεσε εκείνους που ζητούσαν έναν πιο εμπειρισταωμένο διάλογο για πιθανές εναλλακτικές λύσεις λέγοντας ότι «θα μπορούσατε επίσης να συζητήσετε εάν το φθινόπωρο πρέπει να ακολουθήσει το καλοκαίρι». Και όμως, οι τάσεις που περιέγραψα στις προηγούμενες παραγράφους είναι το αποτέλεσμα σκόπιμων πολιτικών επιλογών, οι οποίες έχουν υποβαθμίσει τις εργασιακές σχέσεις και έχουν καταργήσει τους αναδιανεμητικούς μηχανισμούς του κράτους πρόνοιας.

¹³ R. Dobbs et alii, 'Poorer than their Parents?, Flat or falling economies in advanced economies', McKinsey Global Institute (July 2016) <<http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/poorer-than-their-parents-a-new-perspective-on-income-inequality>> πρόσβαση στις 26 Σεπτεμβρίου 2018.

Πιο συγκεκριμένα :

- Η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και η αυξημένη ευελιξία, σε συνδυασμό με τη μείωση του συνδικαλιστικού επιτοκίου και την επιδείνωση της προστατευτικής νομοθεσίας για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, μείωσαν τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων, ιδίως αυτών με μεσαία και χαμηλότερα εισοδήματα, οδηγώντας σε χαμηλότερους μισθούς. Σύμφωνα με μια πρόσφατη έκθεση του ΔΝΤ, η μείωση της συνδικαλιστικής συμμετοχής και η επακόλουθη ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας που μετράται με βάση την αύξηση του δείκτη ευελιξίας στην αγορά εργασίας κατά 81/2 % - από το μέσο όρο στο 60^ο εκατοστημόριο - συνδέεται με αυξανόμενη κατά 1.1% ανισότητα στην αγορά¹⁴. Επιπλέον, η ταχέως διευρυνόμενη απόσταση μεταξύ της αύξησης της παραγωγικότητας και των μισθών¹⁵ έχει σωρευτική επίδραση στο μερίδιο της συμμετοχής των εργαζομένων στο εθνικό εισόδημα, το οποίο μετά το 2000 μειώθηκε δραματικά¹⁶.
- Η τεράστια μείωση της προοδευτικότητας της φορολογίας έχει υπονομεύσει τη χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας ενώ διευρύνει τις ανισότητες μέσω των περικοπών των κοινωνικών μεταβιβάσεων όπως η κοινωνική πρόνοια ή τα οφέλη της δημόσιας συνταξιοδότησης. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, οι ανώτεροι οριακοί φορολογικοί συντελεστές, οι οποίοι ξεπέρασαν το 80% το 1960, μειώθηκαν από 59% το 1980 σε 30% το 2009. Ο μέσος συντελεστής φόρου εταιρειών μειώθηκε από ένα μέσο ορο της τάξης του 34% το 1995 σε ένα 22% το 2017¹⁷. Η υποβάθμιση της προσφοράς δημόσιων αγαθών και των δημοσίων επενδύσεων, οι οποίες στο παρελθόν αποτελούσαν στο παρελθόν ατμομηχανή της αύξησης της παραγωγικότητας και της ανάπτυξης, συνδέεται αναπόσπαστα με τη μαζική ιδιωτικοποίηση σημαντικών κοινωνικών υπηρεσιών.

¹⁴ E.Dabla-Norris/K.Kochhar/F.Ricka/N.Suphaphiphat/E.Tsounta (με συνεισφορές από P. Sharma and V. Salins) 'I M F, Causes and Consequences of Income Inequality: A Global Perspective' 1.

Επιτρεπτή η διανομή από Siddharh Tiwari (Ιούνιος 2015) <<https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1513.pdf>> πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2018.

¹⁵ ΔΟΕ, Παγκόσμια έκθεση μισθών 2016-2017, 'Wage inequality in the workplace', ΔΟΕ, Γενεύη (2016) <http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_537846.pdf> πρόσβαση στις 30 Σεπτεμβρίου 2017

¹⁶ ΔΟΕ-ΟΟΣΑ, με συνεισφορές από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και τον Όμιλο της Παγκόσμιας Τράπεζας, 'The Labour Share in G20 Economies' (February 2015) <<https://www.oecd.org/g20/topics/employment-and-social-policy/The-Labour-Share-in-G20-Economies.pdf>> accessed 10 October 2018.

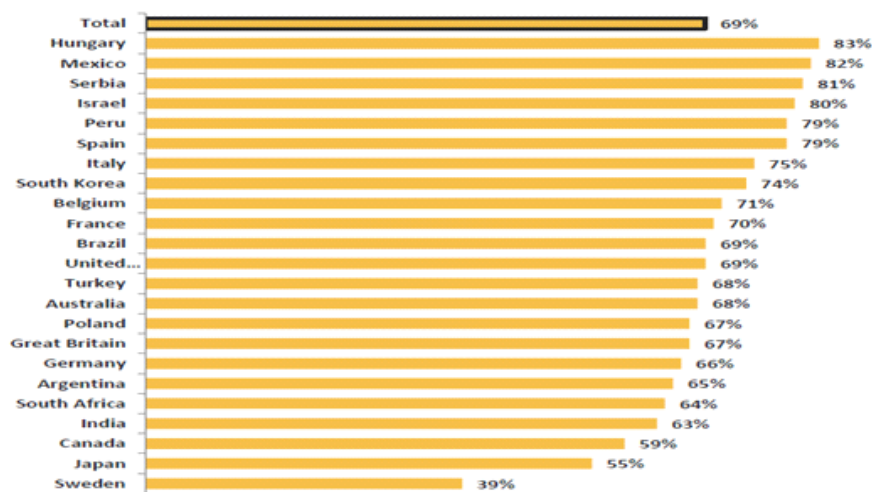
¹⁷ ΔΝΤ, 'Causes and Consequences of Income Inequality'.

3. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΣΥΜΠΤΩΜΑ ΚΑΙ ΟΧΙ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η έκρηξη των ανισοτήτων και η επιδείνωση των συνθηκών ζωής δεν αρκούν για να εξηγήσουν την κρίση πολιτικής νομιμοποίησης. Οι κοινωνικές ανισότητες μπορούν να γίνουν ανεκτές σε ένα καπιταλιστικό σύστημα, εάν θεωρηθούν ως το «φυσικό» αποτέλεσμα του αόρατου χεριού της αγοράς. Είναι τελείως διαφορετικό όμως εάν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι άδικες, ως άμεσο προϊόν πολιτικής απόφασης, όπως η ακύρωση του κοινωνικού συμβολαίου, το οποίο είναι σύμφυτο με το κράτος πρόνοιας. Είναι εξαιρετικά ενδεικτικό ότι η διαπίστωση ότι «η οικονομία είναι στημένη υπέρ των πλούσιων» δεν προέρχεται μόνο από ειλικρινείς κριτικούς του νεοφιλελευθερισμού όπως ο Jeremy Corbyn αλλά και από σημαντικούς υπουργούς της συντηρητικής κυβέρνησης των Tories, όπως ο Michael Gove¹⁸.

Γράφημα 4

Οι ερωτηθέντες συμφωνούν στο ότι “η οικονομία είναι «στημένη» (rigged) προς όφελος των πλούσιων και ισχυρών”

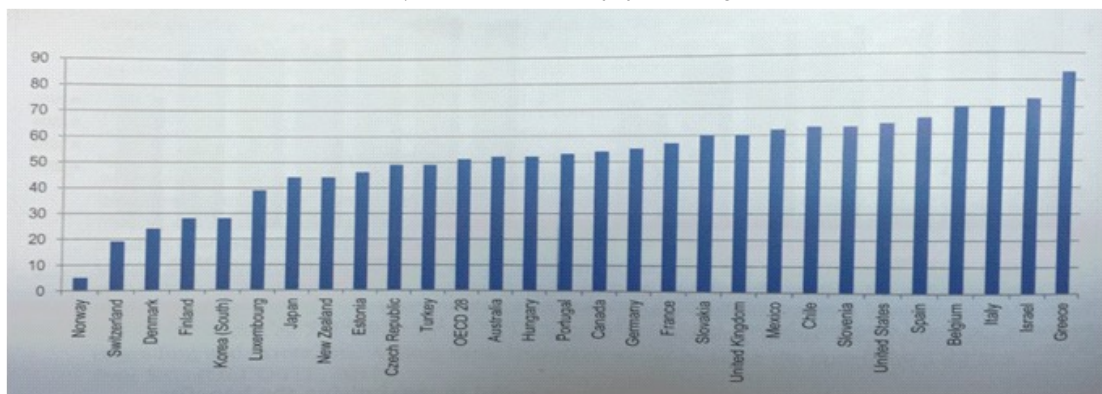

Πηγή: IPSOS, Global @dvisor, Power to the People?, 2017, <https://www.ipsos-mori.com/Assets/Docs/Polls/ipsos-global-advisor-power-to-the-people-tables.pdf>

¹⁸Editorial, 'More Money, more problems', Economist, (28 Ιουλίου-3 Αυγούστου 2018) τομ. 438, ν. 9102, 23.

Γράφημα 5

Οι ερωτηθέντες συμφωνούν στο ότι “η διακυβέρνηση ασκείται από μερικούς μεγάλους φορείς με γνώμονα το συμφέρον τους”

Πηγή: OECD Public Governance Reviews, Paris, 2016, p. 18, based on Transparency International , Global Corruption Barometer 2013, OECD Integrity Framework for Public Investment.

Τα γραφήματα 4 και 5 δείχνουν ότι η αίσθηση ότι η οικονομία είναι «σχεδιασμένη προς όφελος των πλούσιων και ισχυρών» αποτελεί μιά ευρέως αποδεκτή πεποίθηση της πλειοψηφίας του πληθυσμού σε όλες τις χώρες, με εξαίρεση τις σκανδιναβικές. Συνδυάζεται εξάλλου με την αποξένωση του εκλογικού σώματος από τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα (γράφημα 6). Αυτά τα ευρήματα αποδεικνύουν ότι ο λαϊκισμός είναι μάλλον σύμπτωμα παρά αιτία της φθίνουσας εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς/όργανα πολιτικής εκπροσώπησης.

Γράφημα 6

Οι ερωτηθέντες συμφωνούν στο ότι “τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα δεν ενδιαφέρονται για ανθρώπους «σαν εμάς»”

Πηγή: IPSOS, Global @dvisor, Power to the People?, 2017, <https://www.ipsos-mori.com/Assets/Docs/Polls/ipsos-global-advisor-power-to-the-people-tables.pdf>

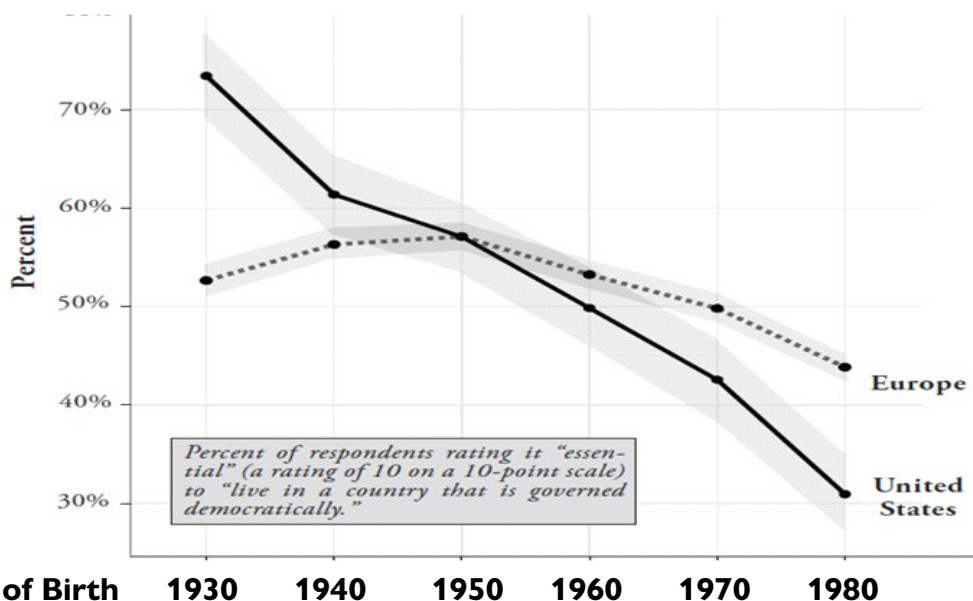
Αυτή η αίσθηση γενικευμένης αδικίας και έλλειψης ουσιαστικής εκπροσώπησης δεν αποτελεί, συνεπώς, ιδεοληψία ή κοινή ρητορική αριστερών και δεξιών λαϊκιστών, αλλά αντανάκλαση της γενικής αίσθησης της πλειονότητας των πολιτών. Είναι ενδεικτικό ότι, τα exit polls μετά τις αμερικανικές εκλογές του 2016 περιελάμβαναν την ακόλουθη ερώτηση: «Κάνει αρκετά η Κυβέρνηση για την εργατική τάξη;» Αυτή η ερώτηση απαντήθηκε αρνητικά από το 67% των ψηφοφόρων του Trump αλλά, παραδόξως, επίσης από το 66% των ψηφοφόρων της Clinton¹⁹.

4. ΥΠΑΡΞΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εντέλει, όπως ήταν αναμενόμενο, η δημοκρατία καθεαυτή επηρεάζεται από την κλιμακούμενη κρίση εμπιστοσύνης. Όπως φαίνεται στο γράφημα 7, για την πλειονότητα των Αμερικανών που γεννήθηκαν μετά τη δεκαετία του 1960 και για τους ευρωπαίους που γεννήθηκαν μετά τη δεκαετία του 1970, δεν θεωρείται πλέον «ουσιώδης» να ζει κανείς σε μια δημοκρατία.

Γράφημα 7

Οι ερωτηθέντες συμφωνούν στο “Είναι ουσιώδης να ζει κανείς σε μια Δημοκρατία?”

Decade of Birth 1930 1940 1950 1960 1970 1980

Πηγή: Responses by Birth Cohorts 1930-1980. Source: World Values Surveys, Waves 5 and 6 (2005–14).

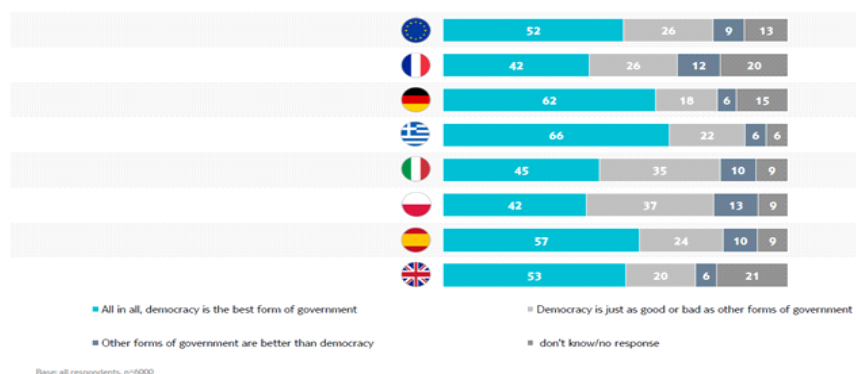
Data pooled from EU member states. Valid responses: United States, 3,398; European Union, 25,789, Yascha Mounk and Roberto Stefan Foa, “The Signs of Democratic Deconsolidation,” *Journal of Democracy*, vol. 27, nr. 3, 2016 p. 5-17.

¹⁹J. Tseng/J. Agiesta, ‘The anatomy of a white, working-class Trump voter’ (23 Σεπτεμβρίου 2016) CNN/KFF Poll <<http://edition.cnn.com/2016/09/19/politics/trump-supporters-working-class-white-kaiser-family-foundation-infographic>> πρόσβαση στις 2 Οκτωβρίου 2018.

Αυτή η αποξένωση των νεότερων γενεών απεικονίζεται επίσης στο γράφημα 8, όπου σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες η πλειοψηφία της νέας γενιάς αμφιβάλλει για το εάν η Δημοκρατία είναι πράγματι «η καλύτερη μορφή διακυβέρνησης».

Γράφημα 8

Οι νέοι Ευρωπαίοι συμφωνούν “Είναι η Δημοκρατία η «καλύτερη μορφή διακυβέρνησης”?

Πηγή: Young Europe 2017, What young Europeans think about Europe, Survey conducted by YouGov on behalf of TUI Foundation, TUI Stiftung 2017

Ακόμα και μετριοπαθείς πολιτικοί της συντηρητικής παράταξης, όπως ο πρώην πρωθυπουργός της Αυστραλίας Κ.Rudd, θεωρούν αυτή την κατάσταση ως μια υπαρξιακή απειλή για το μέλλον των δημοκρατικών καθεστώτων: «Οι πολίτες θα συνεχίζουν να υποστηρίζουν τα δημοκρατικά καπιταλιστικά τους συστήματα όσο υπάρχει λογική ισότητα ευκαιριών και μία ανθρώπινη ασπίδα κοινωνικής προστασίας. Απομακρύνετε τα και οι πολίτες δεν θα έχουν πλέον μερίδιο στην κυρίαρχη δημοκρατική πολιτική»²⁰.

Στο ίδιο μήκος κύματος ο Προκόπης Παυλόπουλος, λίγο πριν εκλεγεί Πρόεδρος της Δημοκρατίας, περιέγραφε ως εξής την εξέλιξη αυτή, σε ό,τι ειδικότερα αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση: Το παράδειγμα της Ευρωζώνης, που ιδίως ύστερα από την έκρηξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και «απαλλαγμένη» από το «αντίπαλο δέος» μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού ζει στον αστερισμό της, γερμανικής και επιθολής, νεοφιλελεύθερης πολιτικής (...) είναι ιδιαιτέρως αντιπροσωπευτικό για την ανάδειξη του φαινομένου της πορείας κατάρρευσης του κοινωνικού κράτους δικαίου στις χώρες -- θύματα των συνεπειών της πολύπλευρης οικονομικής κρίσης. (...) Κάπως έτσι το κοινωνικό κράτος δικαίου στις χώρες αυτές καταρρέει και τα κάθε είδους κοινωνικά δικαιώματα πλήττονται στον ίδιο τον πυρήνα τους. Η δε επερχόμενη, υπό τους ανωτέρω όρους, κοινωνική έκρηξη πρωτίστως μέσ' από την οιονεί «προλεταριοποίηση» των εργασιακών σχέσεων, λειτουργεί ως «εκρηκτικός μηχανισμός» στα θεμέλια του υγιούς καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος. (...) Η

²⁰Κ. Rudd, 'The rise of authoritarian capitalism', New York Times, (17 Σεπτεμβρίου 2018) S5

σχεδόν ολιγαρχική διακυβέρνηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σε οικονομικό επίπεδο στερεί την πολιτική της από το αναγκαίο δημοκρατικό-νομιμοποιητικό φίλτρο «κάθαρσης» της ως προς αναπόφευκτα σφάλματα και μοιραίες αυθαιρεσίες. (...)».²¹ Και, συνοψίζοντας γενικότερα τις τάσεις επικυριαρχίας της οικονομίας έναντι της πολιτικής που εκδηλώνεται με την αναγωγή του δημοσιονομικού ως του υπέρτατου δημοσίου συμφέροντος, καταλήγει: «Πρόκειται για ιδιόμορφο φαινόμενο θεσμικού ολοκληρωτισμού, το οποίο προκύπτει από την ως άνω περιγραφόμενη ανεξέλεγκτη επικυριαρχία της οικονομικής υποδομής επί του θεσμικού επικοδομήματος του δημοσίου συμφέροντος, ως αόριστης νομικής έννοιας.»²²

Η αναστροφή των τάσεων αυτών, η εμβάθυνση της δημοκρατίας και η ενίσχυση του κοινωνικού χαρακτήρα των πολιτειών μας αποτελεί το μεγάλο στοίχημα των ημερών.

²¹Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης, Ο οικονομικός «λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»* (Αθήνα: Λιβάνης 2014), 39, 188.

²²*Ibidem*, 257.